

Μορφές, μεταμορφώσεις και σύγχρονες προκλήσεις των αντιπροσωπευτικών θεσμών

Χρήστος Ράμμος

Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας ε.τ.

Πρώην Πρόεδρος της Αρχής Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών

1. Εισαγωγή

Η σύγχρονη Ιστορία έχει αποφανθεί. Η έμμεση, άλλως αντιπροσωπευτική, δημοκρατία νίκησε. Η άμεση Δημοκρατία έχει εγκαταλειφθεί παντού, εκτός από κάποια καντόνια της Ελβετίας, και δεν θεωρείται συμβατή με τα κράτη, μικρότερα ή μεγαλύτερα, της εποχής μας. Αυτό αναδεικνύει πόσο μεγάλη και κεντρική σημασία έχει πλέον ο θεσμός της αντιπροσώπευσης. Συγκεκριμένα, προκύπτει το ακόλουθο ερώτημα: το γεγονός ότι οι σύγχρονοι πολίτες αναθέτουν με εκλογές σε αντιπροσώπους την άσκηση της εξουσίας επιτρέπει να μιλήσουμε για πραγματική δημοκρατία ή, αντίθετα, η αντιπροσώπευση είναι μεν ιστορικά επιβεβαιωμένος τρόπος για να λειτουργεί η δημοκρατία, έστω και ως πλάσμα δικαίου, αλλά στην πράξη η λειτουργία της είναι απλός τύπος, οι δε πολίτες, στους οποίους φέρεται να ανήκει η κυριαρχία, είναι [ή/και αισθάνονται] αποξενωμένοι από τα δημόσια πράγματα και δεν μπορούν να επηρεάσουν τις αποφάσεις που λαμβάνει η εξουσία, οι οποίες αφορούν τη ζωή και το ευ ζην τους; Με άλλα λόγια, ο τρόπος που κανονιστικά προσδιορίζεται ο επίμαχος θεσμός από τα επιμέρους συντάγματα και, κυρίως, ο τρόπος που λειτουργεί στην πράξη αποτελεί το θερμομέτρο της δημοκρατικότητας μιας πολιτείας και ένα από τα απαραίτητα στοιχεία για να κατανοηθεί η βαθύτερη φύση της σύγχρονης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Είναι, συνεπώς, πολύ σημαντικό να κατανοηθεί αυτός ο θεσμός, ο οποίος έχει επικρατήσει να θεωρείται δεδομένος και απαρασάλευτος. Η κατανόηση αυτή δεν μπορεί να γίνει χωρίς γνώση της ιστορίας και εξέλιξής του. Τα ζητήματα των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών καθώς και η οργανωτική πλευρά των σύγχρονων συνταγματικών κειμένων έχουν αποτελέσει αντικείμενο μεγάλης θεωρητικής αλλά και νομολογιακής επεξεργασίας. Ο τρόπος λειτουργίας, όμως, του θεσμού της αντιπροσώπευσης, καθώς και το κατά πόσον ο τρόπος αυτός επαρκεί για να μπορεί να θεωρηθεί ότι αξίζει το όνομα της και για να παρέχει στους πολίτες των κρατών τη δυνατότητα να είναι όντως κύριοι των τυχόν τους, είναι λιγότερο γνωστός στην ευρύτερη νομική κοινότητα της χώρας μας. Ο προβληματισμός αναφορικά με το κατά πόσον ο θεσμός της αντιπροσώπευσης επιτυγχάνει τον λόγο ύπαρξής του, κάνοντας τους πολίτες να αισθάνονται ότι η δημοκρατία είναι «δική τους» και όχι το καθεστώς κάποιων απόμακρων γραφειοκρατικών, πολιτικών, οικονομικών ή «μιντιακών» κατεστημένων ελίτ, είναι ακόμη πιο σημαντικός και κρίσιμος στις μέρες μας, στην τρίτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα. Και τούτο διότι ουδέποτε άλλοτε μετά την δεκαετία του 1930 οι λαοί στην Δύση (μεταξύ τους και ο ελληνικός) δεν παρουσίαζαν μια τόσο έκδηλη δημοκρατική κόπωση και δεν επιδείκνυαν τόσο μεγάλη απομάκρυνση από το πολιτικό σύστημα και αποστροφή προς το παραδοσιακό κομματικό σύστημα, σε σημείο που να μην προσέρχονται να ψηφίσουν.

Το τελευταίο βιβλίο του Χαράλαμπου Κουρουνδή αποτελεί μια εξαντλητική μελέτη του θεσμού της αντιπροσώπευσης¹. Αναλύεται σε αυτήν ο θεσμός θεωρητικά, με τον τρόπο που έγινε αντιληπτός σε διάφορες φάσεις της ιστορικής του εξέλιξης, καθώς και σε σχέση με τα προβλήματα που ανέκυψαν και εξακολουθούν να ανακύπτουν κατά την εφαρμογή του στην πράξη, από τη γέννηση του μέχρι σήμερα που ζούμε τις σοβαρές προκλήσεις και τους κινδύνους για τη δημοκρατία του 21^{ου} αιώνα. Για να γίνει κατανοητό το φαινόμενο της αντιπροσώπευσης χρειάζεται μια διεπιστημονική προσέγγιση - νομική, πολιτειολογική, κοινωνιολογική, ιστορική -, καθώς και μια προσέγγιση από τη σκοπιά της ιστορίας των ιδεών. Ο συγγραφέας εξηγεί ευθύς εξ αρχής ότι το κέντρο βάρους της δικής του προσέγγισης είναι νομικό, και κινείται στον χώρο του συνταγματικού δικαίου, χωρίς τούτο να σημαίνει ότι δεν χρησιμοποιεί στην ανάλυσή του στοιχεία και των συγγενών επιστημονικών πειθαρχιών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η μελέτη να είναι πλήρης και διαφωτιστική, και προπάντων κατανοητή και ευχάριστα αναγνώσιμη, παρά το γεγονός ότι ασχολείται με δυσχερή και πολυσύνθετα ως προς την κατανόησή τους θεωρητικά ζητήματα, καθώς και με περίπλοκες διαχρονικά και διατοπικά θεσμικές εφαρμογές. Πρόκειται ταυτόχρονα και για μια έμμεση μελέτη σχετική με την ίδια την κοινοβουλευτική δημοκρατία, που θεωρείται η κορυφαία πολιτική κατάκτηση του δυτικού νομικού πολιτισμού και η οποία προσεγγίζεται και σε σχέση με τις μεγάλες προσδοκίες που έχει προκαλέσει, αλλά και με τις ατέλειές της, οι οποίες ήταν διαφορετικές τον 18^ο αιώνα, τον αιώνα των μεγάλων επαναστάσεων [γαλλικής και αμερικανικής], διαφορετικές τον φιλελεύθερο 19^ο αιώνα των αστών, τον δημοκρατικό 20^ο αιώνα [τον αιώνα της εισόδου των μαζών, της εργατικής τάξης, στην πολιτική ζωή και του κομματικού φαινομένου] και διαφορετικές, τέλος, στον 21^ο αιώνα της απομάγευσης, της μεταμοντέρνας σχετικότητας και των ανθρωπολογικών μεταβολών που είναι συνέπειες του νεοφιλελευθερισμού και των πρωτοφανών στην ανθρώπινη ιστορία αλμάτων της τεχνολογίας. Η μελέτη περιέχει επιπλέον πολύ πλούσιες και επικαιροποιημένες βιβλιογραφικές παραπομπές. Κάτι ιδιαίτερα σημαντικό είναι ακόμη το ότι ο συγγραφέας δεν προσποιείται ότι η προσέγγιση του στο όλο θέμα είναι ιδεολογικά ουδέτερη. Έχει μια σαφή ιδεολογικά προοδευτική προσέγγιση. Επειδή ο όρος έχει φθαρεί από τη μεγάλη, κακή και εργαλειακή χρήση, θέλω να διευκρινίσω ότι ως τέτοια εννοώ την αναζήτηση της συνεχούς εμβάθυνσης της αντιπροσωπευτικότητας της δημοκρατίας, με σκοπό την επίτευξη της πραγματικής συμμετοχής των πολιτών στις αποφάσεις που τους αφορούν και, εν τέλει, την ολοκλήρωση της δημοκρατίας από αμιγώς πολιτική σε οικονομική και κοινωνική. Είναι εξ άλλου γνωστό ότι οι κοινωνικές ανισότητες, εκτός από το γεγονός ότι είναι άδικες κοινωνικά, εμποδίζουν τους αδύνατους οικονομικά πολίτες να ασκούν πραγματικά, και όχι απλώς τυπικά ή με τρόπο φενακισμένο, ακόμη και τα ίδια τα ατομικά τους δικαιώματα. Η κριτική αυτή προσέγγιση του συγγραφέα είναι πιο ειλικρινής και πιο δόκιμη επιστημονικά, δεδομένου ότι η δήθεν ουδέτερη ιδεολογικά μελέτη των δικαϊκών και κρατικών φαινομένων κρύβει στην ουσία της την άκριτη αποδοχή της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων, χωρίς να ασχολείται και να ενδιαφέρεται για τη δυνατότητα αλλαγής και βελτίωσής τους.

2. Γενικά περί της αντιπροσώπευσης

Της ιστορικής αναδρομής προηγείται ένα εισαγωγικό μέρος, στο οποίο ο συγγραφέας πραγματεύεται τα βασικά στοιχεία της έννοιας της αντιπροσώπευσης και αναλύει τι σημαίνει αντιπροσώπευση, ποιος είναι ο αντιπροσωπευόμενος και πώς αυτός δίνει κατά πλάσμα δικαίου την εντολή [η οποία με την εξέλιξη της διαφοροποιείται πλήρως από την αντίστοιχη έννοια του

¹ Βλ. Κουρουνδή Χ., Μεγάλες αφηγήσεις και σταθμοί της αντιπροσώπευσης. Θεωρητικές προσεγγίσεις και θεσμικές πρακτικές, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2024 (με πρόλογο του Π. Μαντζούφα), 336 σελίδες.

ιδιωτικού δικαίου] στον αντιπρόσωπο. Αναλύεται ακόμη η σχέση της έννοιας του αντιπροσωπευόμενου με την έννοια του λαού· έννοια που ποικίλλει ανάλογα με την ιστορική περίοδο και την έννομη τάξη στην οποία γίνεται αναφορά. Επίσης, επεξηγούνται στο εισαγωγικό μέρος οι βασικές έννοιες της ελεύθερης εντολής (mandat représentatif) και της επιτακτικής εντολής (mandat impératif). Στην πρώτη περίπτωση, που έχει πλέον επικρατήσει σήμερα σε όλα τα κοινοβουλευτικά συστήματα, ο αντιπρόσωπος είναι ελεύθερος από δεσμεύσεις από τον αντιπροσωπευόμενο-εκλογέα και, όπως εκθέτει ο συγγραφέας, μπορεί να ψηφίζει κατά συνείδηση, αφού διαβουλευθεί με τα άλλα μέλη του συλλογικού οργάνου, στο οποίο εκλέχτηκε. Ελάττωμα της ελεύθερης εντολής είναι η μειωμένη αντιπροσώπευση του αντιπροσωπευόμενου, ο οποίος εκλέγει μεν τον αντιπρόσωπό του, αλλά είναι πολύ πιθανό η βούληση του να μην ληφθεί υπόψη μερικά ή ολικά. Στη δεύτερη περίπτωση, της επιτακτικής δηλαδή εντολής, ο αντιπροσωπευόμενος δίνει στον αντιπρόσωπο συγκεκριμένη και εξειδικευμένη εντολή, από την οποία ο αντιπρόσωπος δεν μπορεί να αποστεί, ενώ σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις προβλέπεται και η δυνατότητα ανάκλησης της εντολής αντιπροσώπευσης. Προσόν της επιτακτικής εντολής, η οποία προσεγγίζει την άμεση δημοκρατία, χωρίς να ταυτίζεται μαζί της, είναι ότι υπάρχει ομοιότητα του αντιπροσώπου με τον αντιπροσωπευόμενο, η βούληση του οποίου θα γίνει σεβαστή τελικά στο αποφασίζον συλλογικό όργανο. Αδυναμία της όμως είναι ότι ο δεσμευμένος αντιπρόσωπος δεν μπορεί να αποφασίσει κάτι διαφορετικό από την βούληση εκείνου τον οποίο αντιπροσωπεύει και, συνεπώς, δεν μπορεί να διαβουλευθεί με τα άλλα μέλη του συλλογικού οργάνου, ακόμη και αν η διαβούλευση θα τον έπειθε ότι η άποψη η οποία αποτυπώθηκε στην εντολή δεν είναι ορθή. Ο συγγραφέας εξηγεί ότι το ελάττωμα της ελεύθερης εντολής διορθώθηκε σε ένα σημαντικό βαθμό με τη μεταγενέστερη καθιέρωση του συστήματος της κομματικής εκλογής. Ειδικότερα, κατά τον 20^ο αιώνα επικρατεί πλέον ο θεσμός των μαζικών πολιτικών κομμάτων που εκφράζουν ταξικά και κοινωνικά συμφέροντα και δεσμεύονται από προγράμματα, τα οποία θέτουν κατά τις εκλογές υπόψη των εκλογέων. Κατά συνέπεια, ο αντιπροσωπευόμενος-εκλογέας γνωρίζει εκ των προτέρων ότι, κατ' αρχήν τουλάχιστον, θα εφαρμοστεί το συγκεκριμένο πρόγραμμα του κόμματος που θα επικρατήσει στις εκλογές. Με τον τρόπο αυτό η εντολή είναι, ακόμη και στην περίπτωση της ελεύθερης εντολής, αν όχι προσδιορισμένη, πάντως οριοθετημένη. Επίσης, διορθωτική των αδυναμιών της ελεύθερης εντολής είναι η καθιέρωση και γενίκευση της καθολικής ψηφοφορίας, καθώς και η πλήρης και ελεύθερη άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτών, που άρχισε να καταγράφεται μετά τη δημοκρατική μετεξέλιξη του, αρχικά φιλελεύθερου, αστικού συνταγματισμού. Με άλλα λόγια, ο συνταγματισμός της αφηρημένης νομικής και μόνο ισότητας, που αγνοούσε την ύπαρξη κοινωνικών και οικονομικών διαφορών μέσα στον λαό (το σώμα των αντιπροσωπευόμενων), σταδιακά μεταμορφώθηκε στον δημοκρατικό συνταγματισμό της μαζικής κοινωνίας που δίνει μια επιπλέον φωνή στους πολίτες, οι οποίοι δεν αποφαίνονται μόνο κατά την ημέρα της εκλογής, αλλά μπορούν και ενδιάμεσως, μεταξύ δηλαδή δύο εκλογών, να εκφραστούν, να ακουστούν και, με τον τρόπο αυτό, να πείσουν τους αντιπροσώπους τους να τηρήσουν το πρόγραμμα με βάση το οποίο εκλέχτηκαν.

3. Πρώτες μεγάλες αφηγήσεις: Hobbes, Rousseau, Sieyès, γαλλική και αμερικανική επανάσταση

Η ιστορική αναδρομή της μελέτης και η ταυτόχρονη παρουσίαση των διαφόρων θεωρητικών θέσεων αναφορικά με την αντιπροσώπευση² είναι πλήρης και εκτεταμένη. Ξεκινάει από την

² Θέσεις οι οποίες υπήρξαν συχνά εντελώς διαφορετικές και αντιμαχόμενες, όπως προσήκει σε έναν τόσο σύνθετο θεσμό.

αναφορά στο συνοδικό σύστημα της Καθολικής Εκκλησίας του ύστερου Μεσαίωνα και τη σταδιακή μεταφορά της κυριαρχίας από τον μονάρχη στο βρετανικό Κοινοβούλιο (κύριος σταθμός η «ένδοξη επανάσταση» του 1688). Δεν είναι βεβαίως δυνατό η εξιστόρηση αυτή να αναπαραχθεί στο σύνολό της και στον μεγάλο πλούτο της στο πλαίσιο μιας βιβλιοπαρουσίασης. Αναγκαστικά θα κάνω μια επιλογή αναφορικά με τους βασικούς σταθμούς της ιστορίας και τις θεωρίες που αποτελούν το αντικείμενο της μελέτης. Τα πιο σημαντικά από τη σύγχρονη οπτική μας είναι τα σημεία της μελέτης που ασχολούνται με το κομματικό φαινόμενο και την κρίση του, καθώς και με τη μεταφορά των αρμοδιοτήτων ερμηνείας του κανονιστικού καθεστώτος (νομοθετικού αλλά και συνταγματικού) των δυτικών κοινοβουλευτικών δημοκρατιών από τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του λαού-εκλογικού σώματος στους δικαστές (κυρίως τους συνταγματικούς δικαστές), οι οποίοι δεν εκλέγονται από τον ασκούντα τη λαϊκή κυριαρχία, αλλά διορίζονται.

Πρώτος μεγάλος σταθμός και πρώτη μεγάλη αφήγηση στην «περιπέτεια» του θεσμού της αντιπροσώπευσης είναι η εμφάνιση τον 17^ο αιώνα του εμπνευστή της θεωρίας της κυριαρχίας, της έννοιας του κυρίαρχου και του τρόπου με τον οποίο νομιμοποιείται η αντιπροσώπευση, του Thomas Hobbes. Ενός θεωρητικού στοχαστή απαισιόδοξου για το βελτιώσιμο του ανθρώπινου είδους και πολύ δύσπιστου σε ό,τι αφορά την ικανότητα αυτορρύθμισης των μαζών. Ο Hobbes είναι ο πρώτος ο οποίος συλλαμβάνει το κρατικό φαινόμενο όχι ως μια *de facto* εξουσιαστική δομή επί μιας ανθρώπινης κοινότητας, αλλά ως δικαίκο φαινόμενο, έστω και αν η θέση του για την αντιπροσώπευση οδηγεί στην παντοδυναμία του κυρίαρχου απολυταρχικού ηγέτη, στον οποίο η εντολή δίδεται χωρίς δυνατότητα ανάκλησης και με σκοπό να την χειριστεί ο τελευταίος όπως αυτός αποφασίζει χωρίς καμία δέσμευση. Ακολούθησε ο μεγάλος Jean-Jacques Rousseau, ο εμπνευστής της γενικής βούλησης (*volonté générale*) ενός κοινωνικού σώματος που αποτελείται από πολλά πρόσωπα, έλλογα και με ηθική προδιάθεση. Σε αντίθεση με τον Hobbes, ο Rousseau πίστευε στην έμφυτη αγαθότητα των ανθρώπων και έδινε έμφαση στην ανάγκη να επιτευχθεί η πραγματική ισότητα των μελών του κοινωνικού σώματος, η έλλειψη της οποίας προκαλεί αρνητικό ανταγωνισμό, φθόνο και εχθροπάθειες. Δεν πίστευε στην αντιπροσώπευση, διότι, κατά τη γνώμη του, η βούληση των πολιτών και, συνεπώς, και η κυριαρχία δεν μπορούν να αντιπροσωπευθούν. Επομένως, μόνο η άμεση δημοκρατία ήταν κατ' αυτόν πραγματική δημοκρατία. Από την άλλη, δεχόταν την αρχή της πλειοψηφίας στη λήψη των αποφάσεων. Ο πραγματικός θεμελιωτής της σύγχρονης αντίληψης της αντιπροσώπευσης είναι ο αββάς Sieyès, ο οποίος κατήγγειλε τα κληρονομικά προνόμια του παλαιού καθεστώτος (*ancien régime*). Δεχόταν ότι οι βουλευτές πρέπει να εκλέγονται μεν σε περιφέρειες, αλλά υποστήριζε ότι εκπροσωπούν το έθνος και όχι ειδικά τους συγκεκριμένους ψηφοφόρους. Σε αντίθεση με τον Rousseau, θεωρούσε ανέφικτη την οικονομική και κοινωνική ισότητα, με αποτέλεσμα να δέχεται ως επαρκή την πολιτική (νομική) μόνο ισότητα, η οποία αποτελεί τη σπονδυλική στήλη του αστικού φιλελεύθερου καθεστώτος και είναι απόρροια του βρετανικού αριστοκρατικού (στην πρώτη του φάση) κοινοβουλευτισμού της «ένδοξης» επανάστασης. Τάχθηκε υπέρ της διεύρυνσης του εκλογικού σώματος, με την εξαίρεση των γυναικών, των επαιτών, των υπηρετών και όσων δεν έχουν καθόλου εισόδημα. Η αντιπροσώπευση δεν ήταν κατ' αυτόν η εκπλήρωση της αφηρημένης έννοιας της δημοκρατίας, αλλά η απαραίτητη θεωρητική και πρακτική προϋπόθεση για να συσταθεί ο κυρίαρχος λαός. Πριν την αντιπροσώπευση δεν υπάρχει ο λαός με τη νομική έννοια. Στον αββά Sieyès ανήκει η γνωστή ρήση που για πρώτη φορά αναγνωρίζει τον αυστηρό χαρακτήρα ενός Συντάγματος: «Το Σύνταγμα είναι ένα σύνολο υποχρεωτικών διατάξεων ή δεν είναι τίποτε». Το πρώτο γαλλικό επαναστατικό σύνταγμα (1791), μοναρχικό ακόμη, υιοθέτησε τις θέσεις του Sieyès, ενώ το δεύτερο επαναστατικό σύνταγμα, ρεπουμπλικανικό αυτή τη φορά (1793), εμπνεύστηκε από τις ιδέες του Rousseau σε ό,τι αφορά την πρόσληψη του κυρίαρχου λαού

ως φορέα μιας συνολικής γενικής θέλησης και καθιέρωσε για πρώτη φορά στην Ιστορία την καθολική ψηφοφορία (ανδρική). Την ίδια περίοδο, στην άλλη όχθη του Ατλαντικού, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στη Γαλλία, έλαβε χώρα μια πατριωτική επανάσταση με βασικό σύνθημα «όχι φορολόγηση χωρίς αντιπροσώπευση» (no taxation without representation). Ύστερα από μια διαμάχη των φεντεραλιστών, που ήταν οπαδοί της έμμεσης δημοκρατίας, διότι δεν εμπιστευόνταν τις πολιτικές αρετές του εκλογικού σώματος, και των αντιφεντεραλιστών, που έτειναν περισσότερο προς την άμεση δημοκρατία και διαπνέονταν από καχυποψία προς την κεντρική κυβέρνηση, αποφασίστηκε τελικά στη Συνέλευση της Φιλαδέλφειας (1787) η κατάρτιση του Συντάγματος των ΗΠΑ, στο οποίο επικράτησαν οι απόψεις των φεντεραλιστών με την καθιέρωση της έμμεσης δημοκρατίας. Υπήρξε όμως ένα σημαντικό αντιστάθμισμα στα δημοκρατικά ελλείμματα της έμμεσης δημοκρατίας. Για πρώτη φορά στην Ιστορία θεσπίστηκε στην πράξη στις ΗΠΑ η μοντεσκιανής έμπνευσης διάκριση των εξουσιών.

4. Η φιλελεύθερη εκδοχή- 19^{ος} αιώνας

Ο 19^{ος} αιώνας υπήρξε ο αιώνας του θριάμβου του αστισμού και του φιλελευθερισμού, ο οποίος χαρακτηριζόταν από αρνητική προδιάθεση απέναντι στην καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας. Και τούτο, διότι στα λαϊκά στρώματα είχε αρχίσει να αναπτύσσεται μια πολυάριθμη εργατική τάξη, η οποία ανέπτυξε, αργά αλλά σταθερά, μια αυτοσυνείδηση και μια τάση για χειραφέτηση, υπό την επίδραση και των θεωριών του Μαρξ. Ο τελευταίος άσκησε μια ριζοσπαστική κριτική στον ελλειμματικό χαρακτήρα της αφηρημένης πολιτικής ισότητας των αστικών συνταγμάτων (κυρίως αυτών του 1848), αναδεικνύοντας τις οικονομικές ανισότητες και τις κοινωνικές ασυμβατότητες μεταξύ των διαφόρων ανταγωνιζόμενων τάξεων, καθώς και τη βαθύτερη φύση της ταξικής εκμετάλλευσης. Η αριθμητική αύξηση της εργατικής τάξης προκαλούσε τον φόβο στις κυρίαρχες τάξεις ότι αν καθιερωνόταν η καθολική ψηφοφορία θα υπήρχε ο κίνδυνος να πάρουν την εξουσία οι εκπρόσωποι της εργατικής τάξης. Ο πρώτος, ο οποίος, έχοντας συνείδηση των ελλειμμάτων του θεσμού της αντιπροσώπευσης, προσπάθησε κάπως να τον συμφιλιώσει με τη δημοκρατία, ήταν ο βρετανός φιλελεύθερος, αλλά με άνοιγμα προς κάποιες κοινωνικές ευαισθησίες στη σκέψη του, John Stuart Mill. Η αντιπροσώπευση έπρεπε κατ' αυτόν να βελτιωθεί και να οδηγήσει προς την καθολική ψηφοφορία. Η καθολική τάση που επικράτησε, όντως, καθ' όλο τον 19^ο αιώνα ήταν η διαταξική διεύρυνση του εκλογικού σώματος· τάση η οποία όμως ολοκληρώθηκε μόλις τον 20^ο αιώνα, νωρίτερα για τους άνδρες και πολύ αργότερα για τις γυναίκες. Ταυτόχρονα, η είσοδος στο προσκήνιο της κοινωνικής και πολιτικής ζωής των πολιτικών κομμάτων αρχών, που μαζικοποιήθηκαν και εξέφρασαν τις αντιμαχόμενες κοινωνικές τάξεις, συνετέλεσε στην πολιτική ωρίμανση των μαζών και στην αντιπροσώπευση των γενικότερων ιδεολογιών που κυριαρχούσαν στο κοινωνικό σώμα.

Στο βιβλίο γίνεται, ακολούθως, εκτεταμένη αναφορά και στην εφαρμογή της αρχής της αντιπροσώπευσης στα ελληνικά συντάγματα του 19^{ου} αιώνα. Σημειώνεται ότι η Ελλάδα, παρά την περιφερειακή της θέση στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, πρωτοπόρησε στην καθιέρωση της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας (Σύνταγμα 1864). Η καθολική ψηφοφορία κατακτήθηκε στη χώρα μας χωρίς ιδιαίτερους κοινωνικούς αγώνες, διότι ευνοήθηκε και από τις κυρίαρχες τάξεις, οι οποίες θεώρησαν (και ορθά από τη σκοπιά τους) ότι το εν λόγω εκλογικό σύστημα δεν επρόκειτο να απειλήσει τα προνόμιά τους. Κατά την αντίληψή τους, λόγω των κοινωνικών ιδιομορφιών της χώρας, η καθολικότητα της ψήφου θα εξυπηρετούσε καλύτερα το πελατειακό σύστημα, το οποίο κρατούσε σε σχέσεις εξάρτησης κυρίως τις κοινωνικές τάξεις των αγροτών και μικροϊδιοκτητών που πλειοψηφούσαν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ενότητα αυτή έχει η αναφορά του συγγραφέα

στις απόψεις του μεγαλύτερου Έλληνα συνταγματολόγου του 19^{ου} αιώνα, του Ν.Ι. Σαριπόλου, για τον οποίο επισημαίνεται ότι παρά τον δημοκρατικό του προσανατολισμό είχε μια μεγάλη δυσπιστία ως προς τη σκοπιμότητα συμμετοχής στο πολιτικό παιχνίδι των απλών πολιτών, οι οποίοι ήταν ακόμη στην πλειοψηφία τους αναλφάβητοι.

5. Η περίοδος της μαζικής δημοκρατίας και η κρίση της

Πολύ ενδιαφέρουσα ακόμη ενότητα του βιβλίου είναι αυτή που αναφέρεται στο πρώτο μεγάλο Σύνταγμα του 20^{ου} αιώνα, το γερμανικό Σύνταγμα της Βαϊμάρης (1919), και στις θέσεις των δύο μεγάλων στοχαστών του πολιτικού και νομικού φαινομένου της συνταγματικής δημοκρατίας, των Hans Kelsen και Carl Schmitt, οι οποίοι θεμελίωσαν δύο αντιμαχόμενες θεωρητικές σχολές. Ο συγγραφέας εξιστορεί και αναλύει ότι ενώ το Σύνταγμα της Βαϊμάρης καταρτίστηκε μετά από μια πραγματική επανάσταση που ανέτρεψε το παλιό μοναρχικό καθεστώς και είχε σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά μιας προλεταριακής εξέγερσης (η οποία πνίγηκε στο αίμα με τη συνευθύνη και των σοσιαλδημοκρατών), δεν ακολούθησε το σοβιετικό σύστημα της αντιπροσώπευσης μέσω των εργατικών συμβουλίων, παρ' ότι αυτό είχε προταθεί κατά τη διάρκεια των εργασιών της Συντακτικής Συνέλευσης. Ο φιλελεύθερος συντάκτης του, Hugo Preuß, άφησε το στίγμα του. Πρόκειται, παρά ταύτα, για το αρτιότερο σύνταγμα που είχε θεσπιστεί μέχρι τότε και το πρώτο μεγάλης σημασίας σύνταγμα του 20^{ου} αιώνα. Καθιερώθηκαν με αυτό οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί της καθολικής ψηφοφορίας και για τις γυναίκες, η ελεύθερη εντολή προς τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του έθνους και ο αμεσοδημοκρατικός θεσμός του δημοψηφίσματος (είτε με πρωτοβουλία βουλευτών, είτε του Προέδρου της Δημοκρατίας, είτε, τέλος, με πρωτοβουλία ενός ορισμένου αριθμού ψηφοφόρων). Βασική νεωτερική ρύθμιση του Συντάγματος της Βαϊμάρης ήταν η αναγνώριση της σημασίας του θεσμού των κομμάτων, ως μάντων μεταβίβασης της λαϊκής βούλησης προς το Κοινοβούλιο. Οι θετικιστές και άκρως συντηρητικοί στην πλειοψηφία τους Γερμανοί συνταγματολόγοι της εποχής, προσκολλημένοι στο πλάσμα της εθνικής ενότητας του παλιού μοναρχικού παρελθόντος, κατέκριναν την προβεβλημένη θέση των κομμάτων, διότι την θεωρούσαν στοιχείο διάσπασης της κατά τη γνώμη τους υπαρκτής (ή ευκαταίας) ενότητας του κυρίαρχου λαού. Ο θετικιστής Kelsen, παρά το ότι δεν είχε αυταπάτες σχετικά με τη δήθεν ομοιογένεια του λαού, γνωρίζοντας το πεπερασμένο της αφηρημένης πολιτικής και νομικής ισότητας, θεωρούσε κρίσιμο τον θεσμό των κομμάτων, ως θεσμό μεσολαβητικό της βούλησης του λαού. Ο ίδιος δεχόταν ότι η συμφιλίωση μεταξύ δημοκρατίας και αντιπροσώπευσης μπορεί να γίνει μόνο στην βάση της αποδοχής της θέσης ότι η αντιπροσώπευση στην έμμεση δημοκρατία δεν είναι ιδεοτυπική ούτε πραγματική, αλλά ένα απλό πλάσμα δικαίου, η δε βαθύτερη θεμελίωση και επικράτησή της προκύπτει, κατ' αυτόν, από την αξία της ως «ειδικευμένου κοινωνικο-τεχνικού μέσου για τη δημιουργία της κρατικής τάξης». Ο Kelsen άσκησε επίσης κριτική στο έλλειμμα αντιπροσωπευτικότητας και άλλων θεσμών των συγχρόνων κοινοβουλευτικών δημοκρατιών και ειδικότερα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, όπως π.χ. στο γεγονός ότι οι δικαστές και οι διοικητικοί υπάλληλοι δεν εκλέγονταν, οι δε βουλευτές δεν δεσμεύονταν από τις απόψεις των ψηφοφόρων τους, λόγω της ελεύθερης εντολής. Ακόμη η κριτική του στράφηκε και προς τον θεσμό του ισχυρού Προέδρου της Δημοκρατίας, ο οποίος, όπως και ο αμερικανός ομόλογός του, δεν εξαρτάτο από την εμπιστοσύνη του Κοινοβουλίου και είχε εξουσίες που θύμιζαν τους παλιούς μονάρχες. Με άλλα λόγια, η «ενσάρκωση» του μοναρχικού θεσμού συνεχιζόταν. Συμπερασματικά, ο Kelsen, παρ' ότι ήταν απομαγευμένος από τις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, δεν έπαψε να πιστεύει ότι συνιστούν το καλύτερο δυνατό πολίτευμα στη σύγχρονη εποχή, καθώς πρόκειται για το πολίτευμα που δίνει προτεραιότητα στην ελευθερία (έστω και σε βάρος της ισότητας). Κατά τη γνώμη του, μάλιστα, η μόνη διαθέσιμη εναλλακτική λύση στην

κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν μπορεί παρά να είναι οι διάφοροι αυταρχισμοί. Μετά τον Kelsen ο συγγραφέας αναφέρεται στον Carl Schmitt. Ο τελευταίος είχε τη δική του αντίληψη περί αντιπροσώπευσης. Όπως υποστήριζε, η αντιπροσώπευση δεν μπορεί να υλοποιηθεί μέσω ενός γραφειοκρατικού συλλογικού σώματος (πχ του Κοινοβουλίου), αλλά μέσω μιας χαρισματικής προσωπικότητας που ασκεί την πραγματική εξουσία. Η βούληση των συμμετόχων στην κοινότητα του λαού δεν μπορεί να αντιπροσωπευθεί. Κατά τον Schmitt, σημασία για ένα λαό, άλλως για ένα έθνος, είχε να εκφραστεί η ταυτότητά του. Και αυτό μπορεί να επιτευχθεί από έναν χαρισματικό ηγέτη, στην εξουσία του οποίου ο εν λόγω λαός είτε συγκατατίθεται είτε εκφράζει την αποδοκιμασία του με δημοψηφισματικές διαδικασίες³. Η ταυτότητα αυτή εκφράζει την πολιτική ενότητα του έθνους, η οποία οικοδομείται πάνω στη διάκριση μεταξύ εχθρού και φίλου. Ο Schmitt δεν πίστευε στη δημοκρατική εκπροσώπηση, την οποία θεωρούσε ένα πλάσμα της «αστικής» φιλελεύθερης αντίληψης της αντιπροσώπευσης. Υποστήριζε, επίσης, ότι η «αστική» φιλελεύθερη δημοκρατία είναι μια μεικτή και όχι αμιγής πολιτειακή συνθήκη, στην οποία ενυπάρχουν εξ ίσου μοναρχικά και αριστοκρατικά στοιχεία. Το δε κομματικό σύστημα διασπά, κατά τη γνώμη του, τη γενική βούληση του έθνους, καθώς αντανάκλα τις κοινωνικές συγκρούσεις που είναι σύμφυτες με αυτό· μια διασπασμένη δε έκφραση της βούλησης δεν είναι ούτως ή άλλως, κατά την αντίληψη του, αντιπροσωπεύσιμη και πάντως δεν συνιστά σε καμία περίπτωση δημοκρατική αντιπροσώπευση. Τελικά, στην αντίληψη του Schmitt δεν υπάρχει αντιπροσώπευση. Η αντιπροσώπευση δεν είναι τίποτε άλλο παρά κατάκτηση της εξουσίας από τον ισχυρότερο και μόνο. Δεν είναι τυχαίο ότι με τις θέσεις αυτές ο Schmitt απέρριψε τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης και κατέληξε στο να υποστηρίζει τελικά το χιτλερικό καθεστώς.

6. Η «ευτυχής» πρώτη τριακονταετία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Μετά από μια εκτεταμένη αναφορά τόσο στο ελληνικό συνταγματικό καθεστώς του Μεσοπολέμου (Β΄ Ελληνική Δημοκρατία), που καθιέρωσε τη Γερουσία ως αντιπροσωπευτικό σώμα και επαγγελματικών τάξεων, όσο και στο έργο του Αλεξάνδρου Σβώλου, η μελέτη προχωρεί στις μεγάλες αφηγήσεις της αντιπροσώπευσης και της έμμεσης δημοκρατίας στη σύγχρονη περίοδο, δηλαδή στην περίοδο που ακολούθησε τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Σε σχέση με αυτή την περίοδο μπορεί κάποιος να θεωρήσει ότι έλαβε χώρα η τελική συμφιλίωση της αντιπροσώπευσης με τη δημοκρατία, καθώς και η ωρίμανσή τους. Υπήρξε ίσως η ευτυχέστερη περίοδος της δημοκρατίας μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Τα εμβληματικά συνταγματικά παραδείγματα της περιόδου αυτής είναι ο Θεμελιώδης Νόμος της Βόννης του 1949 (εφεξής χάριν απλούστευσης το «γερμανικό σύνταγμα») και το ιταλικό σύνταγμα του 1948. Πρόκειται για τα πιο εύγλωττα παραδείγματα συνταγμάτων που στηρίχθηκαν στο αντιφασιστικό συμβόλαιο. Στη γερμανική περίπτωση, μάλιστα, πρωτοεμφανίσθηκε και η έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας (streitbare Demokratie), που αποσκοπούσε στην αποτροπή της επανάληψης των σφαλμάτων του αφελώς φιλελεύθερου Συντάγματος της Βαϊμάρης, το οποίο υπέκυψε τελικά στον ναζιστικό ολοκληρωτισμό. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, τα πολιτικά κόμματα παύουν πλέον να αντιμετωπίζονται ως διασπαστές της εθνικής κοινότητας και ως παράγοντες αδυναμίας αντιπροσώπευσής της. Αντίθετα, θεωρούνται πλέον ως κεντρικός αντιπροσωπευτικός θεσμός. Στο πλαίσιο της μαχόμενης δημοκρατίας προβλέφθηκε στο γερμανικό σύνταγμα η δυνατότητα

³ Δημοψηφισματικές υπό την έννοια του γαλλικού όρου plébiscite και όχι του σύγχρονου όρου référendum. Plébiscite είναι η επιδοκιμασία ή η αποδοκιμασία ενός προσώπου, όχι η απάντηση σε ένα ερώτημα πολιτικής φύσεως. Μέσω της εν λόγω διαδικασίας, που θυμίζει την acclamatio της αρχαίας Ρώμης, εκφράζεται το απλό ναι ή το απλό όχι σε έναν ηγέτη.

απαγόρευσης κομμάτων για την αντίθεση τους προς τη συνταγματική τάξη, βάσει απόφασης του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου (Bundesverfassungsgericht). Ο εν λόγω θεσμός αποδείχτηκε εκτός από περιοριστικός της λαϊκής αντιπροσώπευσης, εφόσον αναθέτει σε ένα δικαστικό όργανο μια απόφαση καθαρά πολιτικού περιεχομένου, η οποία θα έπρεπε να ανήκει στον κυρίαρχο λαό, και μη αποτελεσματικός. Γι' αυτό, μετά από δύο μόνο περιπτώσεις κατά τις οποίες έγινε χρήση του, και μάλιστα τα πρώτα έτη της πολιτικής ζωής της Δυτικής Γερμανίας⁴, έπαυσε εφεξής να εφαρμόζεται. Τέλος, θεμελιώδες στοιχείο της μεταπολεμικής συνταγματικής εξέλιξης, όπως αυτή εκφράστηκε από τα δύο πιο πάνω εμβληματικά παραδείγματα συνταγμάτων, υπήρξε η συναίνεση όλων των πολιτικών δυνάμεων, συντηρητικών και σοσιαλδημοκρατικών, στη βάση ενός νέου πολιτικού συμβολαίου που στηρίζεται στη μέριμνα για την κατοχύρωση ενός κοινωνικού κράτους με σκοπό την άμβλυνση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, καθώς και την ευρύτερη δυνατή συμπερίληψη των μελών του κοινωνικού σώματος. Η εν λόγω εξέλιξη αύξησε την αντιπροσωπευτικότητα και συμπεριληπτικότητα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Σε αυτό το κλίμα της μεταπολεμικής δημοκρατικής αναγέννησης, ο συγγραφέας υπογραμμίζει ότι η Ελλάδα υπήρξε μια σοβαρή παραφωνία και παρέμεινε μια θλιβερή εξαίρεση, ως συνέπεια του εμφυλίου πολέμου (1946-1949). Το Σύνταγμα του 1952 καθιέρωσε μια περιορισμένη δημοκρατία (κατά την έκφραση του Ηλία Νικολακόπουλου, που επικράτησε, μια «καχεκτική δημοκρατία»), με την παράλληλη διατήρηση ενός παρασυντάγματος που παραχωρούσε στις νομοκατεστημένες εξουσίες την αρμοδιότητα για τη λήψη εκτάκτων και εκτός πάσης συνταγματικής και δημοκρατικής λογικής μέτρων. Ο συγγραφέας μάς θυμίζει τη διαμαρτυρία για την κατάσταση αυτή του Αριστόβουλου Μάνεση, ο οποίος εξέφρασε την άποψη ότι η υπεράσπιση του Συντάγματος δεν μπορεί να είναι άλλη από την έμπρακτη υπεράσπιση της πολιτικής ελευθερίας. Σύμφωνα με τα λόγια του, «...εις το δημοκρατικό καθεστώς ο προς οποιαδήποτε κατεύθυνσιν σχηματισμός της λαϊκής θέλησης δεν είναι νοητόν να τίθεται υπό έλεγχον». Κατά τον Μάνεση, το να είναι κυρίαρχος ο λαός, αλλά να τον κυβερνά μια διαφοροποιημένη από αυτόν κλειστή εξουσία, συνιστά μια εξόφθαλμη αντίθεση προς την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα. Η θέση αυτή δεν τον εμπόδισε, παρά ταύτα, να αποδεχθεί την αναγκαιότητα της έμμεσης δημοκρατίας που είναι μια περιορισμένη δημοκρατία, περισσότερο τέκνο του αστικού φιλελευθερισμού, παρά της δημοκρατικής αρχής. Η αποδοχή της έμμεσης δημοκρατίας από τον Μάνεση έγινε με βάση τα πραγματιστικά επιχειρήματα που είχε υιοθετήσει για το θέμα και ο Kelsen, βασικότερο από τα οποία είναι η καθιέρωση της καθολικής χωρίς εξαιρέσεις εκλογής των αντιπροσώπων του λαού και η ανεμπόδιστη άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτών. Ως προδοσία της εν λόγω καθολικής βούλησης του λαού και της αντιπροσωπευτικής αρχής είδε ο Μάνεσης (και όχι μόνον αυτός) τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965, οπότε ο βασιλιάς παύοντας την εκλεγμένη κυβέρνηση παραβίασε την έννοια της λαϊκής κυριαρχίας και μαζί με αυτήν την αρχή της αντιπροσώπευσης του λαού και τελικά του Συντάγματος και του δημοκρατικού πολιτεύματος.

7. Ο ύστερος 20^{ος} και η αυγή του 21^{ου} αιώνα - η εποχή των αβεβαιοτήτων και των κινδύνων

⁴ Η πρώτη περίπτωση ήταν η απαγόρευση του νεοναζιστικού κόμματος SRP (Sozialistische Reichspartei Deutschlands) το 1952 και του ιστορικού Κομμουνιστικού Κόμματος Γερμανίας KPD (Kommunistische Partei Deutschlands) το 1956. Οι απαγορεύσεις αυτές αποδείχτηκαν κοντόφθαλμες εφόσον λίγο καιρό μετά από αυτές ιδρύθηκαν νέα υποκατάστατα κόμματα, του μεν SRP το NPD (Nationaldemokratische Partei Deutschlands), του δε KPD το DKP (Deutsche Kommunistische Partei), δηλαδή αντί για Κομμουνιστικό Κόμμα Γερμανίας ο τίτλος έγινε Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα.

Μετά και από μια αναφορά στην κακοποίηση των θεσμών της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης από την απριλιανή δικτατορία, η μελέτη περνάει στα προβλήματα και τις κρίσεις με τα οποία βρίσκεται αντιμέτωπος ο θεσμός στον 21^ο αιώνα. Η αρχή της αντιπροσώπευσης είχε ήδη από τη δεκαετία του '60 ξεκινήσει να χαράσσει νέα μονοπάτια. Το κοινωνικό σώμα άρχισε να εκφράζεται με αυθόρμητο μαζικό και έντονο τρόπο και εκτός κοινοβουλευτικής και γενικότερα θεσμικής διαδικασίας, δημιουργώντας ταυτότητες που ήταν έκφραση και προϊόν διαφόρων κινημάτων, αντιεραρχικών, φεμινιστικών, φιλειρηνικών, οικολογικών, προσωπικής έκφρασης και «αντικουλτούρας», αναζήτησης ελεύθερης και διαφοροποιημένης ερωτικής έκφρασης και σεξουαλικής ταυτότητας. Εμβληματικό παράδειγμα ο Γαλλικός Μάης του '68. Με την πάροδο, όμως, του χρόνου μετά τη λήξη του μεταπολεμικού πολιτικού συμβολαίου του κοινωνικού κράτους, για το οποίο έγινε πιο πάνω λόγος, και με τη γενίκευση και επικράτηση του νεοφιλελεύθερου πολιτικού και οικονομικού τρόπου διακυβέρνησης και οργάνωσης της κοινωνικής ζωής γύρω στο 1975-1980, σε συνδυασμό με τις ραγδαίες τεχνολογικές μεταβολές, κυρίως την εισβολή του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, επήλθαν επαναστατικές κοινωνιολογικές αλλά ακόμη και ανθρωπολογικές μεταβολές, έτσι ώστε να μπορεί χωρίς δισταγμό να γίνει λόγος για μια παγκόσμια ανθρωπολογική μεταβολή. Στο πλαίσιο αυτό επισημαίνεται στη μελέτη πως σε ό,τι αφορά τον τομέα της πολιτικής αντιπροσώπευσης, η οποία ήταν αυτονόητο ότι δεν μπορούσε να παραμείνει ανεπηρέαστη από τέτοιες θεμελιώδεις ιστορικές μεταβολές, εισήλθαμε στην περίοδο της «δημοκρατίας του ακροατηρίου». Ως τέτοια ορίζει ο συγγραφέας την τάση των εκλογικών σωμάτων να μην προσελκύνονται πλέον από τα κόμματα και τα προγράμματά τους, καθώς και από γενικότερες ιδεολογίες, αλλά από προβεβλημένα πρόσωπα. Αυτό προστιθέμενο στα παραδοσιακά ελλείμματα αντιπροσωπευτικότητας της έμμεσης δημοκρατίας οδήγησε σε ακόμη μεγαλύτερη μείωση της εν λόγω αντιπροσωπευτικότητας. Και τούτο διότι οι αντιπρόσωποι εκλέγονται πλέον με βάση την εικόνα τους (κατά βάση επικοινωνιακή ή μιντιακή) και όχι τις όποιες δεσμεύσεις τους. Έτσι όμως ενισχύεται η «αριστοκρατική» πλευρά της δημοκρατίας, εφόσον δεν υπάρχει πλέον ούτε καν χαλαρή εντολή-πλαίσιο από τους εκλογείς. Ως κλασσικό παράδειγμα αναφέρεται το παράδειγμα Berlusconi στην Ιταλία. Αυτό σημαίνει ότι το καθεστώς αυτοανανεώνεται και, ως εκ τούτου, καθίσταται πλέον μη εφικτή μια εναλλακτική πολιτική. Η ηλεκτρονική επικοινωνία αρχίζει να υποκαθιστά τις παραδοσιακές συλλογικές διαδικασίες εκπροσώπησης και δράσης των πολιτών, όπως τα συνδικάτα και τις διαδηλώσεις. Έτσι, σιγά-σιγά εγκαθίσταται το πρότυπο του πολίτη του «καναπέ», του πολίτη που εξαρτάται από το κινητό του τηλέφωνο και από διάφορες εφαρμογές, κυριότερη από τις οποίες τείνει να καταστεί η τεχνητή νοημοσύνη. Οι πολίτες παύουν σταδιακά να εκφράζονται ως πολίτες με βάση μια συνολική κοσμοθεώρηση και καταλήγουν τελικά να εκφράζονται μέσα από μερικές ταυτότητες και ως καταναλωτές. Ο συγγραφέας κάνει στο σημείο αυτό μια αναλυτική κριτική παράθεση πολιτικών στοχαστών, όπως οι Jane Mansbridge, Nadia Urbinati κλπ.

8. Η συνταγματική δικαιοσύνη είναι συμβατή με την αντιπροσωπευτική αρχή;

Η επόμενη εξαιρετικά σημαντική ενότητα της μελέτης είναι αυτή που εστιάζει στον θεσμό της συνταγματικής δικαιοσύνης και στην καθιέρωση των δικαστών ως τελικών επιδιαιτητών των μεγάλων πολιτικών επιδίκων και συνταγματικών διακυβευμάτων. Ο σχετικός προβληματισμός αναφέρεται στο γεγονός ότι με τον τρόπο αυτό αφαιρείται σημαντικό μέρος πολιτικού περιεχομένου αποφάσεων από τους αντιπροσώπους του λαού και ανατίθεται σε μη επιλεγόμενους από τον λαό δικαστές, οι οποίοι επιπλέον είναι εκπαιδευμένοι αλλά και οφείλουν να κρίνουν στη βάση κανονιστικών κειμένων, άρα με κριτήρια εν ευρεία εννοία τεχνοκρατικά και όχι πολιτικά ή πολιτικών σκοπιμοτήτων. Πρόκειται για ένα θέμα μέγιστης σημασίας για σχεδόν όλες τις

σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες της Δύσης, το οποίο συζητείται στη βάση αντιμαχόμενων θεωρητικών προσεγγίσεων, καθεμιά εκ των οποίων προβάλλει σοβαρά επιχειρήματα. Τούτο δε γίνεται από τότε που η συνταγματική δικαιοσύνη και ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων αγκάλιασε σταδιακά όλες τις προαναφερθείσες έννομες τάξεις κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα. Ο συγγραφέας μάς θυμίζει τη σχετική διαπίστωση του Ν. Αλιβιζάτου ότι, αν ο 20^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας των κοινοβουλίων, ο 21^{ος} θα είναι ο αιώνας των δικαστών. Η ανάθεση στους δικαστές της αρμοδιότητας να ερμηνεύουν το Σύνταγμα και να εκβάλλουν από την έννομη τάξη «πράξεις» του κοινοβουλίου ως αντίθετες προς αυτό εγείρει το θεμελιώδες προκαταρκτικό ερώτημα αν είναι αντιπρόσωποι του λαού μόνο τα εκλεγμένα από αυτόν όργανα ή και όσα άλλα όργανα προβλέπει το σύνταγμα μιας χώρας, εφόσον βέβαια δρουν μέσα στο πλαίσιο των συνταγματικών αρμοδιοτήτων τους. Όπως μας εξηγεί η μελέτη, ο Dominique Rousseau δίνει στο ερώτημα αυτό την απάντηση ότι και η δεύτερη από τις πιο πάνω κατηγορίες έχει την απαιτούμενη σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα αντιπροσωπευτικότητα. Δικαιολογεί δε τη δημοκρατικότητα της συνταγματικής δικαιοσύνης, μέσω της κατασκευής ότι διαφυλάσσει την τήρηση του συντάγματος, το οποίο αποτελεί τον πρωταρχικό κανόνα που έχει θεσπίσει ο ίδιος ο λαός. Ο Michel Troper, πιο ρεαλιστής και πρακτικός από τον Dominique Rousseau, απαντά στο ίδιο ερώτημα, λέγοντας ότι δημοκρατία είναι το καθεστώς στο οποίο η εξουσία απλώς ασκείται στο όνομα του λαού. Δεν θεωρεί πειστικές τις θεωρητικές προσπάθειες που χρησιμοποιούν σχοινοτενείς κατασκευές στην προσπάθειά τους να πείσουν ότι οι δικαστές περνούν το τεστ της αντιπροσωπευτικότητας του λαού. Προβάλλει τη θέση ότι η σύγχρονη δημοκρατία είναι εξ ορισμού ένα μεικτό πολίτευμα, στο οποίο η εξουσία δεν ασκείται μόνο από εκλεγμένους εκπροσώπους του λαού. Με βάση την αρχή της διάκρισης των εξουσιών, η εξουσία της ερμηνείας των κανόνων δικαίου, και μάλιστα όλων των κανόνων χωρίς εξαίρεση, δεν μπορεί παρά να ανατεθεί σε όργανα ανεξάρτητα από την καταστατικά και παραδοσιακά θεσπίζουσα αφηρημένους κανόνες δικαίου νομοθετική εξουσία. Τα όργανα αυτά δεν μπορούν να είναι άλλα από τους δικαστές. Με την παρέμβασή τους αυτή, οι δικαστές, κατά τον Troper, δεν ερμηνεύουν απλώς τους νόμους, αλλά τους δίνουν το πραγματικό τους νόημα. Οι δικαστές γίνονται οι ίδιοι μια μορφή «νομοθετών» και μάλιστα η πιο σημαντική. Η εν λόγω τροπεριανή θέση κατατείνει στην παντοδυναμία του δικαστή. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τη θέση αυτή, το Σύνταγμα (και φυσικά και οι κοινοί νόμοι) ορίζει αυτό που αποφαινεται ο δικαστής ότι ορίζει. Έτσι, όμως, ο δικαστής μπορεί να καταλήξει ακόμη και να ασκήσει συντακτική εξουσία. Με τον τρόπο αυτό ο Troper βάζει την ούτως ή άλλως -και κατά τα κοινώς αποδεκτά - ενυπάρχουσα στη σύγχρονη έμμεση δημοκρατία «αριστοκρατική» πλευρά της σε θέση σαφώς υπερέχουσα της δημοκρατικής πλευράς. Όση, όμως, δικαιολογημένη δογματική κριτική και αν ασκηθεί στις απόψεις του Troper, η πρακτική σε όλες τις σύγχρονες κοινοβουλευτικές δημοκρατίες αποδεικνύει ότι έχει δικαιωθεί. Είναι πλέον δεδομένη η κανονιστική παντοδυναμία του συνταγματικού δικαστή, ο οποίος διαθέτει τον τελευταίο λόγο. Τα κοινοβούλια έχουν τεθεί σε υποδεέστερη θέση.

9. Περί των λαϊκισμών και «λαϊκισμών»

Το φαινόμενο της δικαστικής υπεροχής χαρακτηρίζεται στις Η.Π.Α. ως *judicial supremacy*. Η πρόσφατη όμως συντηρητική στροφή της νομολογίας του Supreme Court (πχ στο ζήτημα της άμβλωσης) προκάλεσε την αμφισβήτηση της δικαστικής υπεροχής από πολλούς Αμερικανούς θεωρητικούς, όπως είχε παλιότερα συμβεί και με την προοδευτική στροφή του εν λόγω δικαστηρίου κατά τη δεκαετία του 1950. Μεταξύ των ασκούντων σχετική κριτική πρώτος μνημονεύεται ο Richard Parker, του Πανεπιστημίου του Harvard. Η θεωρία του καθώς και αυτή των ομοϊδεατών του χαρακτηρίστηκε «συνταγματικός λαϊκισμός». Οι εν λόγω «λαϊκιστές»

υποστηρίζουν τη λαϊκή κυριαρχία στην παραδοσιακή της μορφή. Αντίθετα, οι «αντιλαϊκιστές» υποστηρίζουν ότι είναι απαραίτητη η ανάμειξη των εχόντων την ειδική γνώση δικαστών, που διορθώνουν τα σφάλματα των αντιπροσώπων του λαού, τα οποία μπορεί να προκύπτουν είτε από έλλειψη εξειδικευμένων γνώσεων είτε από πολιτική προκατάληψη. Παράλληλα, ο Marc Tushnet, ο οποίος εμβάθυνε τις θέσεις του Parker, ισχυρίστηκε ότι, πάντως, μπορεί να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στις διατάξεις ενός συνταγματικού κειμένου: αφενός στις διατάξεις με μεγάλη κανονιστική πυκνότητα, όπως είναι για παράδειγμα οι διατάξεις του οργανωτικού μέρους του πολιτεύματος, που δεν ενδιαφέρουν έναν λαό στην καθημερινότητα του, και αφετέρου στις διατάξεις που καθιερώνουν αρχές και αξίες, έχοντας κατά συνέπεια μικρότερη κανονιστική πυκνότητα, όπως είναι για παράδειγμα οι σχετικές με την άσκηση ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, για τις οποίες οι πολίτες, ως άμεσα θιγόμενοι από την εφαρμογή ή μη εφαρμογή τους, επιδεικνύουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Σύμφωνα με τον Tushnet, τουλάχιστον στη δεύτερη κατηγορία διατάξεων οι αντιπρόσωποι του λαού πρέπει να έχουν τελικά τον αποφασιστικό λόγο. Όπως υποστηρίζει, οι δικαστές δεν έχουν αποστολή από το σύνταγμα να ωθούν την κοινωνία προς εξελίξεις που αυτοί θεωρούν απαραίτητες, ούτε όμως και να φρενάρουν την κοινωνική τάση προς κάποια εξέλιξη. Δεν μπορούν, με άλλα λόγια, να ενδύονται τον ρόλο είτε της προοδευτικής είτε της συντηρητικής αντιπολίτευσης στην εκτελεστική ή/και στη νομοθετική εξουσία. Συγγενή θέση διατύπωσε και ο Jeremy Waldron, ο οποίος θεωρεί ότι ο υποκειμενισμός των συνταγματικών δικαστών δεν είναι απαραίτητα σοφότερος απ' ό,τι ο υποκειμενισμός των κυριάρχων πολιτών, ενώ ο Larry Kramer υποστηρίζει τη θέση ότι οι πολίτες πρέπει να είναι οι μόνοι φορείς της ερμηνείας των συνταγματικών διατάξεων μέσω των αντιπροσώπων τους. Ο συγγραφέας μάς θυμίζει με την ευκαιρία αυτή ότι ο Φραγκλίνος Ρούζβελτ, μετά τη σύγκρουσή του με το Supreme Court ύστερα από την άρνηση του τελευταίου να δεχτεί τη συνταγματικότητα των μέτρων της πολιτικής του New Deal, είχε δηλώσει ότι το Σύνταγμα είναι ένα έγγραφο ενός κοινού πολίτη και όχι ενός δικηγόρου (a layman's document, not a lawyers document). Από την άλλη, η προσχώρηση σημαντικών μερίδων των ευρωπαϊκών λαών στη φασιστική και ναζιστική ιδεολογία μάλλον δεν συνηγορεί στην άποψη ότι οι λαοί είναι πάντα ο πιο κατάλληλος ερμηνευτής και υπερασπιστής ενός συντάγματος. Πάντως, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η συνταγματική δικαιοσύνη κατέκτησε την αποδοχή της πλειοψηφίας των θεωρητικών νομικών, αλλά και της κοινής γνώμης. Υπάρχει στο θέμα αυτό αναφορά στη μελέτη και στη θέση του Jack Balkin (από το Πανεπιστήμιο του Yale)⁵. Ο Balkin ασκεί κριτική στην τάση να έχουν οι δικαστές τον τελικό λόγο, με την παρατήρηση ότι το αμερικανικό σύνταγμα είναι απλώς ένα γενικό πλαίσιο αρχών, αξιών και κανόνων, το οποίο αποκτά το περιεχόμενό του και «γεμίζει» με νόημα με την κοινή νομοθεσία και τις διοικητικές πράξεις που θεσπίζονται προς την κατεύθυνση που επιθυμεί η κοινωνία: κατεύθυνση η οποία αναδεικνύεται και συχνά επιβάλλεται από τη δράση των πολιτικών και κοινωνικών κινήματων της κοινωνίας των πολιτών. Είναι αυτό που ο Balkin ονομάζει το Σύνταγμα της πρακτικής σε αντιδιαστολή με το πρωταρχικό κανονιστικό κείμενο. Μόνο έτσι υλοποιείται, κατ' αυτόν, και λαμβάνει ουσιαστική διάσταση η φράση του προοιμίου του εν λόγω Συντάγματος «Εμείς ο λαός» (We the people), της εννοίας ούσης ότι το Σύνταγμα μόνο έτσι γίνεται πράγματι κείμενο του κυρίαρχου λαού. Υποκειμενικές ερμηνείες των δικαστών, οι οποίες δεν εκφράζουν την πλειοψηφία του λαού και δεν γίνονται αποδεκτές από αυτόν δεν είναι ορθές συνταγματικά, καταλήγει ο Balkin. Συγγενείς με τις προαναφερθείσες ερμηνείες που ασκούν κριτική στη δικαστική υπεροχή είναι και άλλες σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις που ανήκουν στη λεγόμενη «κριτική συνταγματική θεωρία», οι οποίες παρουσιάζουν αυξητική τάση και οι οποίες

⁵ Balkin J., Το ζωντανό Σύνταγμα, εισ-μτφρ. Απόστολος Βλαχογιάννης, Παπαζήσης/Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου/Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2018.

εκφράζουν έναν γενικότερο σκεπτικισμό για τη «δικαιοποίηση» και κατά συνέπεια τη «δικαστικοποίηση» προβλημάτων που κανονικά είναι πολιτικά. Κάνουν λόγο για απώλεια της διακριτικής ευχέρειας που τείνει να λησμονηθεί ότι θα έπρεπε να ανήκει στους αντιπροσώπους του λαού, οι οποίοι ασκώντας πολιτική με βάση τη λαϊκή εντολή αποφασίζουν με κριτήρια πολιτικά. Πολλοί υποστηρικτές της θεωρίας αυτής υπογραμμίζουν πως είναι μεν αληθές ότι οι δικαστές είναι οι πιο κατάλληλοι να βάλουν φραγμό στις αυθαιρεσίες μιας πλειοψηφίας εις βάρος των διαφόρων μειοψηφιών και των κριτικών φωνών, με συνέπεια ως προς αυτό δύσκολα να μπορεί κάποιος να προβάλει αντίρρηση σε μια τέτοια αρμοδιότητα της συνταγματικής δικαιοσύνης. Εκείνο όμως που οι συγκεκριμένοι θεωρητικοί στηλιτεύουν είναι η ολοένα ενισχυόμενη τάση διαφόρων συνταγματικών δικαστών να αφαιρούν νομολογιακά ύλη από τους αντιπροσώπους του λαού. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας διατυπώνει τη σκέψη ότι *«είναι αμφίβολο κατά πόσο το αίτημα να αποδοθούν ξανά τα πρωτεία (όχι γενικώς στην πολιτική αλλά) στους πολιτικούς θα έχει ως αποτέλεσμα την αναζωογόνηση της δημοκρατίας. Και τούτο διότι, όπως επισήμανε ο ίδιος ο Μπάλκιν, οι εύποροι πολίτες διαθέτουν δυσανάλογη επιρροή σε σχέση με τους ασθενέστερους, με το κατώτερο ένα τρίτο να μην ασκεί καμία επιρροή στη συμπεριφορά των εκλεγμένων αρχόντων»* (σελ. 255).

Ο δικαστικός λαϊκισμός δεν πρέπει να συγχέεται με αυτό που έχει επικρατήσει τις τελευταίες δεκαετίες να ονομάζεται «πολιτικός λαϊκισμός» ή και σκέτος «λαϊκισμός» και αναφέρεται στην ακροδεξιά ιδεολογία, η οποία έχει βάλει στο στόχαστρο τους δικαιοκρατικούς θεσμούς, άλλως τη φιλελεύθερη πλευρά της δημοκρατίας. Εμβληματικό παράδειγμα η περίπτωση του Viktor Orbán στην Ουγγαρία. Κατά την ορθή εκτίμηση του συγγραφέα, η χρήση του όρου αυτού είναι εσφαλμένη και είναι ορθότερο αυτό το πολιτικό φαινόμενο να προσδιορίζεται ως «ακροδεξιός λαϊκισμός». Και τούτο, διότι παραδοσιακά είναι παρών και ο αντιαυταρχικός λαϊκισμός των κινημάτων κατά των πολιτικών οικονομικής λιτότητας και αυταρχικής επιβολής των επιλογών των εξουσιαζόντων. Τα κινήματα αυτά επιχειρήθηκε να στιγματιστούν από τους εκπροσώπους των κατεστημένων, άλλως συστημικών, πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων ως «λαϊκιστικά» για να δυσφημιστούν. Ο συγγραφέας αναφέρεται στις πιο σημαντικές αντιαυταρχικές λαϊκιστικές θεωρίες, αυτές των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe. Στο πλαίσιο της παρούσας παρουσίασης θα περιοριστώ μόνο να αναφέρω ότι, στη μελέτη υπάρχει μεν μια κριτική θεώρηση των θεωριών αυτών, αλλά ο συγγραφέας διασαφηνίζει ότι πάντως οι Laclau και Mouffe δεν στρέφονται κατά της φιλελεύθερης πτυχής της σύγχρονης δημοκρατίας. Απλώς, όπως εκθέτει ο συγγραφέας, χρησιμοποιούν το σχήμα «φίλος - εχθρός» του Carl Schmitt, με τελείως διαφορετική όμως στόχευση. Κεντρική θέση στις θεωρίες τους έχει η σημασία των κινήματων στο να συγκροτηθεί, και επομένως να αντιπροσωπευθεί, το «Εμείς ο λαός». Ο λαός συγκροτείται, κατ' αυτούς, με την αντίθεσή του σε πολιτικές που μειώνουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του ή θίγουν τα συμφέροντά του, συμπαρατασσόμενος και αγωνιζόμενος ακόμη και εκτός των κατεστημένων θεσμών (κοινοβούλιο, δικαστήρια).

10. Στην Ελλάδα της μεταπολίτευσης, αλλά και του αυταρχισμού και των μνημονίων

Μετά την ενότητα που αφορά τα θεωρητικά προβλήματα που ανακύπτουν από τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες της συνταγματικής δικαιοσύνης και τον δικαστικό και γενικότερο λαϊκισμό, στη μελέτη γίνεται μια αναλυτική αναφορά στα θέματα της αντιπροσώπευσης στη σύγχρονη Ελλάδα, μετά τη Μεταπολίτευση και κατά την περίοδο των μνημονίων. Περιγράφονται οι συζητήσεις και οι διαφωνίες στο πλαίσιο της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, που κατάρτισε το Σύνταγμα του 1975, σε σχέση με τα θέματα της αντιπροσώπευσης της Βουλής και της λειτουργίας των κομμάτων.

Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στα της ψήφισης του άρθρου 51 παρ. 2 του Συντάγματος, που προέβλεπε ότι οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το έθνος, χωρίς όμως να συμπεριλάβει τη συμπλήρωση των προηγούμενων Συνταγμάτων «και ουχί μόνον την εκλογικήν περιφέρειαν από της οποίας εκλέγονται». Ο Αριστόβουλος Μάνεσης υποστήριξε ότι, ενώ η παλιά διατύπωση υπονοούσε μια ουσιαστική σχέση ανάμεσα σε εκλογείς και εκλεγόμενους, πλέον «ο ρόλος του “κυρίαρχου λαού” φαίνεται να εξαντλείται κατά τις εκλογές στην απλή ανάδειξη των βουλευτών: οι βουλευτές εμφανίζονται ως αντιπροσωπεύοντες μόνο το Έθνος, σαν αφηρημένη οντότητα, και ως ελεύθεροι να θέλουν ο,τιδήποτε για το Έθνος (=αντί του Έθνους) χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τη θέληση των εκλογέων τους». Η ίδια Βουλή καθιέρωσε με βάση το άρθρο 29 παρ. 1 του Συντάγματος την ελεύθερη λειτουργία των κομμάτων, μη προβλέποντας καμία δυνατότητα απαγόρευσής τους, κάτι που, όπως ορθά εκτιμά ο συγγραφέας, δεν είναι επιτρεπτό σε καμία περίπτωση να επιχειρήσει να θεσπίσει ο κοινός νομοθέτης. Η ερμηνεία αυτή προκύπτει εναργέστερα και από το γεγονός ότι το θέμα της πιθανής απαγόρευσης των κομμάτων συζητήθηκε διεξοδικά κατά τη διάρκεια των σχετικών συνεδριάσεων της Αναθεωρητικής Βουλής και η τελευταία κατέληξε «συνειδητά» στο να μην υπάρξει απαγόρευση κομμάτων, διότι είναι ένα μέτρο που περιορίζει τη λαϊκή κυριαρχία και την αντιπροσωπευτικότητα της Βουλής, μετά μάλιστα και την εμπειρία της απαγόρευσης και θέσης εκτός νόμου του ΚΚΕ το 1947. Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, «...ο συνταγματικός νομοθέτης επέλεξε ένα σχεδόν απροϋπόθετο άνοιγμα της πολιτικής αντιπροσώπευσης, αξιώνοντας από τα κόμματα την τήρηση του Συντάγματος, όχι όμως και την ιδεολογική “πίστη” σε αυτό» (σελ. 269). Με βάση την παραδοχή αυτή ασκείται στη μελέτη μια βασίμη κριτική στις αποφάσεις του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου (8/2023 και 95/2023), οι οποίες εφάρμοσαν το άρθρο 93 του εκλογικού νόμου 4804/2021, όπως συμπληρώθηκε με το άρθρο 102 του ν. 5019/2023⁶. Με την πρώτη από τις αποφάσεις αυτές αποκλείστηκε η κάθοδος στις εκλογές της 21^{ης} Μαΐου 2023 του «Εθνικού Κόμματος Έλληνες» του καταδικασμένου για διεύθυνση της εγκληματικής οργάνωσης «Χρυσή Αυγή» Ηλία Κασιδιάρη. Με τη δεύτερη κρίθηκε ότι δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις ανακήρυξης και συμμετοχής στις εκλογές της 25^{ης} Ιουνίου 2023 του συνδυασμού ανεξάρτητων υποψηφίων «Έλληνες για την πατρίδα και την ελευθερία». Οι αποφάσεις αυτές συνιστούν αλλαγή νομολογιακού παραδείγματος σε σχέση με την έως τότε κρατούσα ερμηνεία του άρθρου 29 παρ. 1 του Συντάγματος⁷, εφόσον γίνεται σε αυτές επανειλημμένα αναφορά «στην αυτοπροστασία της “μαχόμενης ελληνικής δημοκρατίας”». Όπως επισημαίνει ο συγγραφέας, η αντίληψη αυτή, που επιτρέπει τον εκτεταμένο (ακόμη και ιδεολογικό) έλεγχο και τη διάλυση πολιτικών κομμάτων, δεν βρίσκει έρεισμα σε καμία συνταγματική διάταξη και αντιβαίνει ρητά στο ανωτέρω μνημονευόμενο άρθρο του Συντάγματος. Πρόκειται, συνεπώς, για έναν δικαστικό ακτιβισμό, ο οποίος επιχειρεί να εγκαθιδρύσει στην Ελλάδα το γερμανικό συνταγματικό πρότυπο και συμπίπτει με μια τάση γενικότερης βολονταριστικής (δικαστικής και όχι μόνο) ερμηνείας του Συντάγματος και με μια νεόκοπη στην Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία τάση ολοένα αυξανόμενου αυταρχισμού, ο οποίος μπορεί στο μέλλον

⁶ Το άρθρο 93 του ν. 4804/2021 προέβλεπε για πρώτη φορά στη Μεταπολίτευση τη στέρηση του δικαιώματος κατάρτισης εκλογικών συνδυασμών από κόμματα των οποίων ο πρόεδρος, ο γενικός γραμματέας, τα μέλη της διοικούσας επιτροπής και ο νόμιμος εκπρόσωπος έχουν καταδικαστεί σε κάθειρξη για ορισμένα αδικήματα, μεταξύ των οποίων και εκείνα του άρθρου 187 ΠΚ. Κατόπιν, με το άρθρο 102 του ν. 5019/2023 προστέθηκε και η προβληματική, λόγω της αοριστίας της, έννοια της «πραγματικής ηγεσίας» του κόμματος στον κατάλογο των προσώπων που δεν θα πρέπει να έχουν καταδικαστεί σε κάθειρξη για τα παραπάνω αδικήματα.

⁷ Το Σύνταγμα μάλιστα δεν τροποποιήθηκε ως προς το άρθρο αυτό κατά την αναθεώρηση του 2019, αν και ο αναθεωρητικός νομοθέτης γνώριζε την εγκληματική δραστηριότητα της «Χρυσής Αυγής», η οποία είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της ήδη κατά την περίοδο 2012-2013.

να οδηγήσει στη μείωση της αντιπροσωπευτικότητας του Κοινοβουλίου και σε αντιδημοκρατικούς χειρισμούς με βάση μικροκομματικές σκοπιμότητες.

Η τελευταία ενότητα του βιβλίου αναφέρεται στην ελληνική περίοδο των μνημονίων. Κατά τη διάρκεια της δοκιμάστηκε ο θεσμός της νομοθέτησης εκ μέρους της Βουλής, καθώς υπήρξε κατάχρηση κατεπείγοντος στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής διαδικασίας, κακή νομοθέτηση (για παράδειγμα με γενίκευση του φαινομένου ένταξης σε νομοσχέδια άσχετων διατάξεων, με κατάθεση νομοσχεδίων πολλών εκατοντάδων σελίδων για τα οποία δεν διατέθηκε ο στοιχειωδώς απαιτούμενος χρόνος για τη μελέτη τους από τους βουλευτές, με κατάχρηση του θεσμού των Πράξεων Νομοθετικού Περιεχομένου), εν ονόματι ενός υπέρτερου γενικού συμφέροντος, το οποίο όμως, όπως του είχε γίνει επίκληση, δεν δικαιολογούσε την πλημμελή εφαρμογή των διατάξεων του Συντάγματος. Τούτο οδήγησε στον ευτελισμό της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ενώ θίχτηκε και η εγγυητική λειτουργία των συνταγματικών διατάξεων, η οποία είναι πολύ σημαντική για την πρόσληψη της αντιπροσωπευτικότητας της δημοκρατίας από τους πολίτες. Άξια μνημόνευσης είναι στην ενότητα αυτή και η βάσιμη κριτική που ασκεί ο συγγραφέας στην άποψη που διατύπωσε ο Αντώνης Μανιτάκης σε ομιλία του στις 3.6.2015, αναφερόμενος στην ψήφιση από τη Βουλή των αποκαλούμενων «μνημονιακών» νόμων. Στο πλαίσιο της εν λόγω ομιλίας ο Μανιτάκης ισχυρίστηκε, επικαλούμενος και τον Αριστόβουλο Μάνεση, ότι η ένταξη ενός βουλευτή σε ένα κόμμα επιτάσσει την αθέτηση του προγράμματος με βάση το οποίο έχει εκλεγεί, όταν συντρέχουν λόγοι υπέρτερου γενικού συμφέροντος, όπως είναι «η αδήριτη οικονομική και διεθνής πραγματικότητα». Ο συγγραφέας, αφού αναλύει διεξοδικά γιατί η άποψη αυτή είναι αντίθετη με τις διδαχές του Αριστόβουλου Μάνεση, υποστηρίζει ότι «η υπόδειξη ως γενικότερου συμφέροντος κάποιου άλλου από αυτό που το εκλογικό σώμα έκρινε ως τέτοιο είναι εγγενώς επισφαλής». Όπως δε ευθύβολα εκθέτει ακολούθως, «η αναφορά στην “αδήριτη οικονομική και διεθνή πραγματικότητα” ως θεμέλιο του γενικότερου συμφέροντος με γνώμονα το οποίο πρέπει να τοποθετηθούν οι βουλευτές αποτυπώνει μια αντίληψη των πολιτικών ζητημάτων ως ζητημάτων γνώσης επί των οποίων είναι δυνατόν να βρεθούν αντικειμενικά σωστές απαντήσεις»⁸. Καταλήγοντας στην εν λόγω κριτική του τοποθέτησε ο συγγραφέας αναφέρει τα ακόλουθα τα οποία θεωρώ ιδιαίτερος κρίσιμα: «Ο πολιτικός πλουραλισμός εκφράζεται μέσω του αντιπροσωπευτικού σώματος, όχι επειδή κάθε αντιπρόσωπος και κάθε κόμμα αντανάκλα τη γενική βούληση, αλλά διότι κάθε αντιπρόσωπος και κάθε κόμμα λαμβάνει θέση σύμφωνα με τον τρόπο με τον οποίον την αντιλαμβάνεται. ... [Δ]εν υπάρχει κανένας τρόπος αντικειμενικής ανίχνευσης, γνώσης ή αξιολόγησης του γενικότερου συμφέροντος. Αυτή η ... προσέγγιση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει κανένας τέτοιος τρόπος επειδή δεν υπάρχει κανένα κοινώς παραδεκτό γενικότερο συμφέρον»⁹.

11. Αντί κατακλείδας

Είναι σαφές ύστερα από την ανάπτυξη που προηγήθηκε ότι πρόκειται για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη, για ένα βιβλίο που προσφέρει ένα πολύ μεγάλο πλούτο όχι μόνο γνώσεων για τη γενεαλογία και εξέλιξη του θεσμού της αντιπροσωπευσης (κατά συνέπεια και της δημοκρατίας), αλλά και θέσεων καθώς και ερεθισμάτων για προβληματισμό για το παρόν. Για τη σημερινή, δηλαδή, φάση που διέρχονται οι κοινοβουλευτικές δημοκρατίες στη Δύση, που είναι

⁸ Θα μπορούσε στο σημείο αυτό να προστεθεί «και επομένως όχι επιλογής μίας μεταξύ πολλών δυνατών πολιτικών εναλλακτικών λύσεων».

⁹ Βλ. πιο αναλυτικά την συνολική αυτή κριτική στις σελ. 280 έως 283.

φάση βαθιάς κρίσης, και η οποία, χωρίς να ταυτίζεται, θυμίζει πάντως έντονα την αντίστοιχη κρίση της δεκαετίας του 1930. Μια κρίση που περιπλέκεται ακόμη πιο πολύ, σε ό,τι αφορά τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, και από το γεγονός ότι θεμελιώδους σημασίας για τους πολίτες των χωρών αυτών αποφάσεις δεν λαμβάνονται από αντιπροσωπευτικά σώματα, αλλά από όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία, χωρίς να διαθέτει μια συνταγματικού τύπου ομοσπονδιακή νομιμοποίηση, έχει μόνο μια έμμεση διακρατικού τύπου -δηλαδή μια πολύ απομακρυσμένη- αντιπροσωπευτική νομιμοποίηση. Όπως δε επισημαίνει στο τέλος της μελέτης ο συγγραφέας, *«[τ]ο μέλλον της αντιπροσώπευσης θα διαρκέσει πολύ και σίγουρα μας επιφυλάσσει εκπλήξεις. Για την αξιολόγησή τους όμως, εξακολουθεί να παραμένει επίκαιρο το κριτήριο του Κέλσεν όταν επέμενε ότι η απάντηση στο ερώτημα για τη σχέση μεταξύ του εκλεγμένου μέλους ενός νομοθετικού σώματος και των εκλογέων του εξαρτάται από την άποψη για το σε ποια έκταση είναι επιθυμητό να πραγματοποιηθεί η ιδέα της δημοκρατίας»* (σελ. 304). Ας μου επιτραπεί εδώ να προσθέσω και μια δική μου σκέψη που εμπνέεται από τις τελευταίες αυτές φράσεις. Η αντιπροσώπευση, όπως και η συναφής με αυτή ποιότητα της δημοκρατίας, που λειτουργούν μεταξύ τους ως συγκοινωνούντα δοχεία, δεν είναι ποτέ πλήρως και ικανοποιητικά κατακτημένες. Χρειάζεται, συνεπώς, μια διαρκής εγρήγορση και ένας αέναος αγώνας γι' αυτές.